

ПАНЕЛЬ III. «МІСТО ПЕРСОНІФІКОВАНЕ»

Частина 2

Модератор: **Сергій Посохов** (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Дискутант: **Артур Горак** (Університет Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Учасники:

Ольга Вовк (Харків) «Особові меморіальні дошки в культурному ландшафті Харкова: історія та сучасність»

(відеозапис доповіді доступний за посиланням: <https://youtu.be/rH0LPOJW5yk>)

Йдеться про результати дослідження меморіальних дошок, що побутують в символічному ландшафті Харкова і встановлені на честь історичних діячів. Розглянуто процес поширення пам'ятних таблиць у просторі Харкова за майже сто минутих років (з 1920-х рр. до 2020 р.).

Показано, яким чином еволюціонували підходи до візуального оформлення меморіальних дошок, розширювався перелік увічнених осіб. Так, наприклад, дошки, встановлені до середини ХХ ст., зазвичай не містили додаткових графічних або скульптурних зображень, а їх авторська приналежність у більшості випадків залишається невідомою. Починаючи з 1960-х рр. ситуація почала змінюватися, а до кінця ХХ ст. «текстові» дошки у Харкові фактично повністю були витіснені «образотворчими». Причому знаки комеморації на межі ХХ–ХХІ ст. почали відзначатися більшою смисловою деталізацією візуальних образів, використаних в оформленні. Досить часто проекти дошок розробляли відомі скульптори з Харкова та інших міст України. Однак при цьому на межі ХХ–ХХІ ст. на стінах харківських будівель все частіше почали з'являтися знаки комеморації, виконані на темних кам'яних плитах у техніці фотокераміки, яка традиційно використовується для оформлення надгробків.

У 1990-х рр. у Харкові зросла кількість знищених або пошкоджених меморіальних дошок, однак це були скоріше вияви побутового вандалізму, а не ідейного протистояння: дошки в цей період переважно сприймалися як нейтральні знаки комеморації. Проте вже у 2000-х – 2010-х рр. вони стали одним з маркерів ідеологічної поляризації суспільства, а процеси встановлення та зняття деяких об'єктів викликали значний суспільний резонанс, що зрештою поглиблювало протистояння між контрверсійно налаштованими групами населення.

На деяких встановлених наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. меморіальних дошках були вказані ініціатори та замовники їх встановлення. Тобто дошки почали додатково виконувати

функцію інструмента самопрезентації цих та інших організацій у міському просторі. Про це ж свідчить і той факт, що наприкінці ХХ ст. почали складатися «корпоративні» комплекси меморіальних дошок, які стали окрасою історичних та сучасних територій низки харківських установ та організацій (зокрема, вишів).

Переважає більшість дошок, в усі часи встановлених у Харкові, мала тексти, написані українською мовою; на другому місці за розповсюдженням була російська мова. У ХХІ ст. тенденція в цілому зберіглася, проте в низці випадків на дошках почав з'являтися паралельний текст мовами інших народів світу (іврит, латиська, литовська, польська тощо).

Показано, що в Харкові за весь час встановлено найбільше дошок на честь героїв Другої світової війни (127), діячів науки (97), культури і мистецтва (87). При цьому дошки на честь жінок у кількісному відношенні значно програють «чоловічим»: у загальному масиві їхня кількість нині не перевищує 3%.

З топографічної точки зору особові меморіальні дошки в Харкові представлені нерівномірно: переважно вони сконцентровані у центрі міста. У «спальних районах» в основному встановлені дошки на честь місцевих мешканців, які брали участь у Другій світовій війні або загинули під час інших військових конфліктів – зокрема у війні в Афганістані або в ході АТО–ООС на Сході України. В той же час, у цих же більш або менш віддалених районах меморіальні дошки встановлюються на території розташованих тут підприємств, наукових інститутів, лікарень, спортивних установ та інших закладів виробничої і невиробничої сфери. До певної міри саме вони визначають мікрорівневу специфіку «пантеонів» місцевих героїв.

Що стосується центральної частини Харкова, то топографічна розповсюдженість особових меморіальних дошок тут у більшій мірі підпорядкована логіці історичного розвитку міста. Так, у найстарішій його частині (вулиці Університетська, Римарська тощо) встановлені дошки на честь діячів кінця XVIII – початку XIX ст. Цей же район, а також початкова частина вулиць Сумської і Пушкінської, Полтавського Шляху і прилеглі до них вулиці, забудова яких продовжувалася у XIX – на початку XX ст., більшою мірою стали місцем увічнення діячів відповідного періоду. Переважно це були представники університетської науки, освіти, культури, громадські діячі.

Розвиток Харкова протягом першої половини XX ст., який особливо активно продовжився в північному напрямку (дальня частина вулиць Сумської і Пушкінської, майдан Свободи і район за Держпромом тощо) визначив перелік тих осіб, життя яких було пов'язане з цими районами й імена яких пізніше були тут увічнені. Серед них були радянські політичні, партійні та військові керівники, але більшою мірою – інженерно-технічні працівники, представники творчої інтелігенції. У другій половині XX ст. і на початку ХХІ ст. у цих же

районах продовжували жити і працювати (що й відбилося у спектрі встановлених тут меморіальних дошок) як знані діячі літератури, культури і мистецтва, так і науковці.

На думку авторки, розміщені в центрі Харкова громадські заклади, так само як й організації, розташовані «на периферії» міста, виступають відчутними «центрами тяжіння», на території яких сконцентровано значну кількість меморіальних дошок, велика кількість яких була встановлена у перші два десятиліття ХХІ ст. Можна припустити, що ця тенденція є одним з виявів характерної для більшості міст сучасної України боротьби за символічний капітал, який потенційно може бути конвертований в інші види капіталу і в перспективі зможе принести його володарю відчутні дивіденди.

Юлія Кісельова (Харків) «Монументальна комеморація в Харкові: основні тенденції»

Об'єктом дослідження роботи є пам'ятники історичним особам, встановлені в місті Харкові. Мета роботи полягає у реконструкції «пантеонів» місцевих героїв, що формувалися під впливом політики пам'яті та цілепокладання агентів пам'яті різних історичних періодів та обумовлювалися матеріалізованими та функціональними факторами існування місць пам'яті. До цих факторів, на нашу думку, відносяться кількість пам'ятників на честь однієї особи, особисті чи колективні монументи, розміри та форми монументів, місцезнаходження (центр-периферія), зв'язок з назвами установ та урбанонімами, а також увага ЗМІ та комеморація.

У результаті виокремлено певні переліки ТОП-осіб для кожного з історичних періодів. Проте їхня цінність полягає не в тому, що вони відображають справжні «пантеони героїв», скоріше вони унаочнюють зміни меморіальних традицій та особливості колективного портрету провідних діячів, гідних, з точки зору агентів пам'яті, увічнення у формі монументів. Так, у радянський час «пантеон» формувався переважно з партійно-політичних діячів перших десятиліть існування радянської влади. Серед інших категорій домінували, як і в імперський час, діячі літератури, які втратили роль втілювачів національної самосвідомості, але набули значення «прогресивних діячів». При цьому всі ці особи мали всесоюзне чи принаймні всеукраїнське значення, деякі були пов'язані з містом, але їхня місцева діяльність відходила на другий план порівняно з заслугами в більш загальних масштабах. При цьому важливу роль грало місцезнаходження пам'ятників: більш значимі монументи розташовувалися в центрі міста, проте більшість пам'ятників у радянський період знаходилася на периферії (поблизу промислових підприємств). При цьому, такі місця пам'яті виконували не тільки ідеологічні функції, але і впливали на формування корпоративної ідентичності працівників

окремих підприємств. Пам'ятники на території навчальних закладів мали виконувати виховну функцію.

Перелік ТОП-осіб, увічнених у монументальній скульптурі в добу незалежної України, навпроти складається переважно з місцевих діячів. Навіть якщо їхня діяльність мала загальнонаціональне значення, то важливість зв'язку з містом та вплив на його історію спеціально підкреслюється. Другою характеристикою нового «пантеону героїв» є різноманіття історичних періодів, які вони репрезентують, що відображає «довгу історію» міста та впливає як на формування регіональної ідентичності, так і на підтримку претензій Харкова на провідну роль у масштабах країни. Саме тому в останні десятиліття найбільша кількість пам'ятників встановлена у центрі міста. З іншого боку, місцезоташування монументів сьогодні більше зумовлено потребами та цілями окремих агентів пам'яті ніж скероване загальноміською комеморативною стратегією. Наступна особливість сучасного «пантеону героїв» – різноманіття сфер діяльності «видатних осіб»: адміністрування, військова справа, наука, архітектура, мистецтво, що також «працює» на позитивний образ міста, як центра науки, освіти, культури та мистецтва. Разом із цим, наведені переліки вказують на лакуни у наративі колективної пам'яті порівняно з історіографічною традицією. Наприклад, жоден з сучасних пам'ятників не підтримує «індустріальний» образ міста та лише один монумент О.К. Алчевському, подарований містом Алчевськ з нагоди ювілею Харкова, вшановує сторінки історії, пов'язані з підприємництвом та меценатством.

Сергій Куделко (Харків) «Особистості в мережі топонімів Харкова»

На основі опублікованих і неопублікованих джерел простежуються основні тенденції, пов'язані з наданням вулицям та іншим об'єктам міського простору Харкова імен тих чи інших діячів. Характеризуються основні групи номінантів, робиться висновок про те, що «обличчя» міста формують антропоніми, пов'язані з іменами діячів, чиє життя пройшло в Харкові або на Харківщині. Серед цих імен – представники різних професій. Перевага належить вченим, митцям, письменникам та іншим діячам науки, культури і літератури. В останні роки репертуар назв поповнили церковні діячі, спортсмени та деякі інші. Водночас скорочується кількість назв на честь державних і політичних діячів попередніх епох (крім тих, які репрезентують давні часи: добу Давньої Русі, запорізького козацтва та ін.). Серед нових назв все більше зустрічаються ті, які названі на честь жінок. Сучасна політика міських властей пов'язана не тільки з увічненням у назвах імен місцевих діячів, поверненням «історичних» назв, а й наданням об'єктам нейтральних назв (наприклад, пров. Сливовий,

вул. Господарська, Сільський в'їзд та ін.), що й зазначено у «Положенні про топонімічну комісію». У зазначеному документі також підкреслюється, що перевагу треба надавати не політичним і державним діячам, а представникам культури, науки і освіти. На практиці ці положення порушуються, однак така тенденція, до якої прихильно ставляться мешканці міста, вже набрала силу та чітко простежується в постійному процесі найменувань і перейменувань.

Сергій Посохов (Харків) «ТОП-особи харківського локусу (на матеріалах путівників по місту)»

На основі аналізу путівників по місту Харкову здійснено спробу виокремити тих осіб, кого можна вважати ТОП-особами («найбільш видатними особами») місцевої історії. Загалом проаналізовано 23 путівники з кінця XIX ст. і до сьогодення. Імена, які зустрічаються на сторінках путівників, заносилися у відповідну базу даних. Вона містить два поля – «особи» і «згадки». У першому полі фіксувалися ті імена, які зустрічаються на сторінках путівників, у другому – ті оцінки, які супроводжують певне ім'я. Разом із фіксацією імені особи зазначалася й соціальна чи професійна характеристика (вчений, військовий, архітектор, державний діяч тощо). У полі «згадки», в залежності від характеру згадки тієї чи іншої особи, зазначався відповідний коефіцієнт: якщо ім'я згадувалося без оцінок – це коефіцієнт 1 (1 бал), поєднання з такими епітетами як «відомий», «визначний» та подібні – коефіцієнт 2 (2 бали), більш-менш докладна характеристика діяльності, передовсім з точки зору впливу на розвиток міста – коефіцієнт 3 (3 бали). Путівники було згруповано за хронологічним принципом: 1) до 1917 р.; 2) 1920-ті – 1930-ті роки; 3) 1950-ті – середина 1970-х років; 4) середина 1970-х років – кінець 1980-х років; 5) 1990-ті – сьогодення. У підсумку це дозволило не лише створити певну ієрархічну систему імен і виокремити «ТОП – осіб», а й дозволило побачити систему імен у динаміці, коли деякі особи у певні періоди «випали» з кола лідерів, а інші потрапили до цього списку. Також були зафіксовані зсуви в плані збільшення чи зменшення уваги до певної категорії осіб (мається на увазі соціальна та професійна характеристики). У результаті аналізу визначено перелік тих історичних осіб, які передовсім формують «обличчя Харкова». П'ятірка лідерів виглядає так (за абеткою): О.М. Бекетов, В.Н. Каразін, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, Г.С. Сковорода, Т.Г. Шевченко. Зазначені особи презентують Харків здебільшого як місто науки, освіти, культури та засвідчують його приналежність до України.